

MÜGE NEDA ALTINOKLU
Ekmek, Dükkân, Devlet: Türkiye’de Esnaf

MÜGE NEDA ALTINOKLU, 2012 senesinde Galatasaray Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nden mezun oldu. 2013'te Paris'te École des Hautes Études en Sciences Sociales'te (EHESS) Dominique Marchetti danışmanlığında gazetecilik sosyolojisi alanında yazmış olduğu tezle yüksek lisans derecesini tamamladı. 2021 senesinde İstanbul Bilgi Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nden doktora derecesini aldı. Cemil Boyraz danışmanlığında "Reproduction Conditions of Small Tradesmen in Turkey: The Case of Perşembe Pazarı" başlıklı doktora tezi, aynı sene Türk Sosyal Bilimler Derneği Genç Sosyal Bilimler Doktora Tezi Mansiyon Ödülü'ne layık görüldü. 2017'den itibaren Maltepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde çalışmaktadır. Çalışma ve ilgi alanları sosyal teori, siyaset teorisi, politik ekonomi, devlet-toplum ilişkileri alanlarını içerir.

İletişim Yayınları 3215 • Araştırma-İnceleme Dizisi 537

ISBN-13: 978-975-05-3387-7

© 2022 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2022, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Müge Neda Altınoklu

UYGULAMA Hüsni Abbas

DÜZELTİ Nebiye Çavuş

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadag, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MÜGE NEDA ALTINOKLU

**Ekmek,
Dükkan, Devlet:
Türkiye'de Esnaf**
Perşembe Pazarı Örneği

İÇİNDEKİLER

<i>KISALTIMA LİSTESİ</i>	9
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	11
GİRİŞ	
BUGÜNÜN TÜRKİYE’SİNDE ESNAFI ANLAMAK NEDEN ÖNEMLİ?	15
Sosyal bilimlerde esnafa bakmak	16
Kavramsal muğlaklıklar: Esnaf kimdir?.....	20
Sermaye döngüsü içerisinde esnaf	32
Perşembe Pazarı: Osmanlı/Türkiye iktisadi tarihinde bir uğrak	36
Kitabın izleği ve metodoloji.....	49
BİRİNCİ BÖLÜM	
ESNAFIN SINIF KONUMUNUN TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ	55
Geleneksel üretim ilişkileri çözünürken.....	55
Liberalleşme, milli iktisat politikaları ve esnafın ideolojik rolü	60
Sınıfsız toplum tahayyülünün temsilci olarak esnaf	63
Liberal piyasa karşısında esnaf.....	67

Kalkıncı dönemde esnafın temsiliyet krizi.....	69
Sermaye içinde, sermayeye rağmen.....	71
Neoliberalizm ve “orta direk”	73
AKP ve esnafın siyasal içerilmesi.....	79
2018 döviz krizi ve pandemi.....	84

ESNAFIN YENİDEN ÜRETİM KOŞULLARI:

PERŞEMBE PAZARI ÖRNEĞİ	93
-------------------------------------	-----------

İKİNCİ BÖLÜM

“DAYANACAK GÜCÜMÜZ KALMADI!”	95
1980’li yıllara özlem.....	95
“İlla Özal’ın adamı mı olmamız lazım?”	98
Faizden para kazanmak: Hey gidi günler!	100
İslâmi sermayeye eklenme arayışları.....	101
Siyasal gerilim hattında piyasa istikrarı	103
Küresel kriz, yerel kırılmalıklar	105
Artan mağduriyet ve kristalleşen söylemler	107
2000’lerde hırdavatın Paris’i düşerken.....	111
Dışa bağımlı bir ekonomide yerli ticaret pratikleri.....	117
Kentsel dönüşüm: Mülksüzleşme mi fırsat mı?	119
Enformel sektörün süregelen etkisi.....	121
Haksız rekabet karşısında dayanışmak.....	122
Esnafın finansallaşma ethosu	125

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“NEREDE BU DEVLET?”	129
Baba ve oğulları.....	130
Şeffaflık talepleri: Daha adil bir piyasa için!	133
Piyasa düzensizliğinin kaynağı devlet müdahalesi mi?.....	137
Şartlı müdahale talepleri	138
“Damat ekonomiyi yönetmemeli!”	140
İdeolojik bir moment: Özelleştirmeler.....	141

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESNAFA GÖRE KALKINMAK:

FARKLI DENEYİMLERİN ÇELİŞKİLİ BİRLİĞİ	145
Planlı kalkınmaya özlem	145
Ticaret kotaları ve ötesi	147
Yerli üretim vurgusu	150
Kim üretsın?	153
Tarihî bir sorun: Esnafın vergi yükü	154
Düşük faiz politikası yeterli mi?	158

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇELİŞKİLİ ÇIKARLARIN TEMSİLİYETİ	161
Kolektif hafızanın sınırlılığı	162
"Önce vatandaş, sonra esnaf"	164
İTO, esnafa karşı	166
Esnafın kolektif bilincinin maddi temelleri	169
SONUÇ	173
EK 1: MÜLAKATLAR	181
EK 2: ESNAFA SORULAR	183
KAYNAKÇA	187

KISALTMA LİSTESİ

AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DİSK	Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTP	Demokrat Türkiye Partisi
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
DYP	Doğru Yol Partisi
ESKKK	Esnaf ve Sanatkâr Kredi ve Kefalet Kooperatifleri
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HİSİAD	Hırdavat Sanayici ve İş Adamları Derneği
IMF	Uluslararası Para Fonu
İSO	İstanbul Sanayi Odası
İSTESOB	İstanbul Esnaf ve Sanatkâr Odaları Birliği
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
İTO	İstanbul Ticaret Odası
KDV	Katma Değer Vergisi
KGF	Kredi Garanti Fonu
KOBİ	Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler

KOSKEB	Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
MBK	Milli Birlik Komitesi
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MGK	Milli Güvenlik Konseyi
MÜSIAD	Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği
OECD	Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü
PERPA	Perşembe Pazarı Kooperatifi
RP	Refah Partisi
TCMB	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TESK	Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu
TESKOMB	Türkiye Esnaf ve Sanatkar Kredi ve Kefalet Kooperatifleri Birlikleri Merkez Birliği
TMMOB	Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TSE	Türk Standartları Enstitüsü
TŞOF	Türkiye Şoförler ve Otomobilciler Federasyonu
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Türkiye'nin "düzenini" anlamak için yola çıkıldığında esnafı dışarıda bırakmak mümkün müdür? Osmanlı'dan günümüze siyasi ve iktisadi hayatın gelişimini anlamak için biza-tihi esnaf bile başlı başına bir başvuru kaynağı olarak görülebilir. O yüzdendir ki, esnafın önemi, rolü, kayıpları ve kazanımları üzerine söylenecek sözler hiçbir zaman bitmedi, bitmez de. Hatta esnafın kendisinden çok, onu temsil ettiğini iddia eden siyasi örgüt/parti liderlerinin, esnaf yerine daha çok söz sahibi olduğunu söylemek bile mümkün. Aslında tarihsel olarak esnaf-devlet ilişkisine dair kabul gören hikâyeye şöyle; esnaf hep "devlet babası"na kızgın, çünkü "babası" tarafından mağdur edildiğini düşünür. Öte taraftan "devlet baba", "evladı" olarak gördüğü esnafı hep korumak ve kollamak sözünde. Ancak günümüzde ahbap-çavuş kapitalizmi veya neo-patrimonyal devlet gibi kavramlarla açıklanması yetersiz kalan bu ilişkide esnafın pasif, devlete bağımlı ve salt iktidar yanlısı olarak resmedilmesinden ziyade esnafın sermayenin toplam döngüsü içerisindeki konumunu yeniden üretmesini mümkün kılan ilişkisel koşullar üzerine dü-

şünmek gerekiyor. Zira esnaf-devlet ilişkisi, her zaman çatışmacı olmadığı gibi, uzlaşmacı da değildir. Örneğin, 2001 krizinin momentlerinden biri olan yazar kasa eyleminde esnafın gösterdiği tepkiyi, dönemin egemen ilişkilerinin çözümlenmesinin önemli bir sembolü olarak görmek mümkündür.

Bu kitap, İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde Mayıs 2021'de savunduğum doktora tezime dayanıyor. Türkiye'de sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme sürecinde esnafın kendini üretim ilişkileri içerisinde nasıl yeniden ürettiği sorusuna ampirik olarak cevap arıyor. Bu soru, tarihsel olarak ve günümüz Türkiye'sinde siyasal ve iktisadi gelişmeleri tartışmak ve anlamlandırmak için de öncelikli. Bu soruya cevap verebilmenin yolu ise, esnafı kapitalist üretim ilişkilerinin ve devlet/sermaye ilişkisinin önemli bir bileşeni olarak görmekten geçiyor. Zira esnafı kapitalist üretim ilişkilerinden ayrı düşünmek onu kapitalist toplumsal formasyonda *arkaik* ve *anakronik* bir bileşene indirger. Haliyle bir kayboluş hikâyesinden ziyade, esnafı kapitalist üretim ilişkileri içinde yeniden tanımlamak ve konumlandırmak gerekiyor. Kapitalizmin sürekli kriz hali içerisinde esnafın da “kan ağladığı” serzenişinin mekânsal ve zamansal boyutuna kulak vermenin önemi de tam olarak burada yatıyor. İşte elinizdeki bu çalışma, esnafı verili ve ontolojik toplumsal kategori olmaktan ziyade, Osmanlı/Türkiye iktisadi tarihi içerisinde sürekli bir dönüşüm, değişim ve uyum paradigmasında çerçevesinde kapitalist üretim ilişkilerinin bir bileşeni olarak anlaşılması gerektiğini savunuyor. Türkiye'de kapitalist formasyon içerisinde esnafın kendini yeniden üretimini mümkün kılan koşulları tarihsel bir ticaret merkezi olan Perşembe Pazarı'nda 2019 senesinde yürütülen alan araştırması aracılığı ile tartışmaya çalışacağım.

Araştırmanın ortaya çıkmasında desteklerini benden esirgemeyen herkese teşekkürü borç bilirim. Bilgi Üniversite-

si Siyaset Bilimi Doktora Programı'ndaki bütün hocalarımın akademik yolculuğumda büyük payları var. En başta, danışmanım Cemil Boyraz'ın tezi yazma sürecinde gösterdiği anlayış, o zaman genç bir doktora öğrencisi olarak beni mesleğe özendirmesi anlamında teşvik edici ve yol göstericiydi. Bu süreçteki önerileri, yorumları ve müdahaleleri için kendisine müteşekkirim. Doktoraya başladığım ilk günden itibaren özellikle Boğaç Erozan'ın desteği ve öngörüsü olmasa, esnaf üzerine araştırma yapmak konusunda bu kadar istekli olamazdım. Evren Hoşgör, Can Cemgil, Mine Eder, Şebnem Oğuz, Fuat Ercan, Galip Yalman hocalarıma beraber yürüttüğümüz tartışmalardaki katkılarından dolayı sonsuz şükranlarımı sunarım. Tezi yazma sürecimde beni bıkmadan usanmadan dinleyen Cangül Örnek hocama ayrıca teşekkür etmek istiyorum. Melih Yeşilbağ'ın da kitabıma yaptığı isim önerisi benim için çok kıymetli. Öte yandan, çalışmanın Türkçeleştirilmesi sürecinde verdiği çeviri desteğiyle beni destekleyen Alpcan Evren'e, bu süreçte tavsiyelerini benden esirgemeyen Çağdaş Ekin Şişman'a, İlker Bayram'a, Nazım Sinan Odabaşı'na, Ulaş Yılmaz'ın, Esra Aksoylu'ya ve Perşembe Pazarı'nda yaptığım alan araştırması boyunca kültürel bilgi birikimini benden esirgemeyen Mehmet Abi'ye müteşekkirim. Özellikle kendisinin bana sağladığı sosyal sermaye, alan çalışmamın kaderini belirledi diyebilirim.

Ve elbette arkadaşlarım, bana yolumda eşlik eden içten insanlar. Var olun.

Ailenin yeri her zaman başkadır. Onlara kelimeler aracılığı ile teşekkür etmek çok yetersiz kalacaktır. İyi ki varsınız.

Kapitalizmin toplumsal ilişkileri tahrip eden tarihinde, adaletsizliğe direnenleri anmadan son sözü söylemek olmaz. Sonsuz minnet ve teşekkürlerimle...

BUGÜNÜN TÜRKİYE'SİNDE ESNAFI ANLAMAK NEDEN ÖNEMLİ?

Bu çalışma, Kasım 2014'te dönemin Başbakanı ve şimdiki Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, *Esnaf ve Sanatkârlar Şurası*'nda esnafa söylediği sözlerden¹ yola çıktı. Esnafı sadece ticari faaliyetleriyle değil, gerektiğinde asker, polis görevlerini de üstlenebilecek bir toplumsal kesim olarak nitelendiren bu tanım nasıl değerlendirilmeliydi? Çünkü bu, belki de esnafın siyasi ve ideolojik rolünün ne olması gerektiğine ilişkin Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde, özellikle de neoliberal uygulamaların belirgin sonuçlarının görüldüğü bir zaman diliminde yapılmış en ilginç değerlendirmeydi.

Türkiye'de esnafın toplumsal ilişkiler içerisinde önemli bir yere sahip olduğu varsayımı üzerinde fazlaca düşünmediğimiz bir ezberdir. Bir yandan, aile bağları dikkate alındığında en kalabalık gruplardan biri olarak esnafın işgücü piyasasında önemli bir rolü hep olagelmıştır. Aynı zamanda bir ser-

---

1 26-27 Kasım 2014 tarihlerinde düzenlenen IV. Esnaf ve Sanatkârlar Şurası'nda Recep Tayyip Erdoğan'ın konuşması. "Esnaf Gerektiğinde Askerdir, Alperendir", *Birgün*, 26 Kasım 2014.

maye bileşeni olarak da esnaf, sermaye döngüsünün tamamlayıcı faaliyetleri olan tedarik, depolama ve alım-satım gibi süreçlerin, yani mevcut iktisadi düzenin yeniden üretimine katkı sağlar. Öte yandan esnaf, Türkiye’de siyasi söylem ve politikaların her zaman ayrıcalıklı bir bileşeni olmuştur; zira siyasiler için esnaf, “en ulaşılabilir” olan seçmen grubudur, o yüzden her seçim döneminde siyasilerin adeta yarış halinde yaptığı esnaf ziyaretlerini duyar, izleriz. Türkiye siyasetindeki bu “esnaf fetişizmine”² içkin olan nesnel yapıları ve bu yapılarla eklenilen öznellikleri nasıl tartışmak gerekir?

Sosyal bilimlerde esnafa bakmak

Esnafın toplumsal rolünün önemi elbette Türkiye’ye has değildir. Hemen her kapitalist ve geç kapitalistleşmiş ülkede esnafı çevreleyen geniş bir toplumsal anlatı mevcut olup, esnaf sosyal bilimlerde farklı disiplinlerde birçok araştırmaya konu olmuştur. Ancak esnaf, kavramsal olarak uluslararası ve Türkiye sosyal bilimler literatüründe oldukça geniş bir tercihi ifade eder. Örneğin Türkiye’de esnaf kavramı, küçük/orta ölçekli tüccarlar ve imalatçılar, küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ), sokak satıcıları ve hatta zanaatkarları bile kapsayabilir. Esnaf ve zanaatkar kavramlarının ortak kullanımı kısmen Osmanlı-Türkiye sosyal bilimler literatürüne özgüdür. Hatta bu noktada *ahilik* söyleminin lonca sistemindeki emek-sermaye farklılaşmalarının üstünü örtme işlevi gördüğü söylenebilir.³ Suraiya Faroqhi’ye göre, esnaf ve zanaatkarları birbirinden ayırmadaki kavramsal

---

2 Yücebaş’ın (2014) muhafazakar tahayyülün esnaf imgelemine konu ettiği çalışmasına referansla kullanılmıştır.

3 Ancak, lonca sistemi içerisindeki sınıf çatışmasındaki ana unsur, Weberyan analizin varsaydığı gibi küçük üretime egemen olan zihniyet ve değerlerde değil, aksine üretim ve dolaşım sürecindeki ilişkilerin ortaya çıkardığı ideolojik işlevde aranmalıdır (Nalbantoğlu, 1978).

zorluk, Osmanlı dönemine ilişkin arşiv belgeleri için de geçerlidir çünkü tarihsel belgelerde bu iki kategori iç içe geçmiştir (1962: 2009). Üstelik Cumhuriyet dönemindeki esnaf ve zanaatkâr özelindeki mevzuatın ve sosyal bilimler literatüründeki çalışmaların da bu kavramsal ayrımı öncelikli olarak gözettiğini söylemek pek mümkün değildir. Öte yandan, uluslararası sosyal bilimler literatüründe, bu iki kavram daha net olarak birbirinden ayrılmıştır; çünkü burada “dükkân sahibi” (*shopkeepers*) kavramı, küçük ölçekli ticaret erbabını içeren ve zanaatkârı dışlayan bir kavram olarak daha çok tercih edildiği için kavramsal muğlaklığa pek yer bırakmaz. Elinizdeki bu çalışma ise söz konusu kavramsal muğlaklığı aşma niyetindedir. Bu vesileyle, esnaf özelinde uluslararası literatürde yapılan sınıfsal çalışmaların⁴ katkısını saklı tutarak, esnafı Türkiye özelinde Marksist sınıf çalışmalarının (yeniden) gündemi yapmanın⁵ bugün daha da gerekli olduğuna inandığımı belirtmek isterim.

4 Uluslararası yazında farklı disiplinlerde esnaf özelinde yapılan çalışmalar, kavramsal olarak alt-orta tabaka gruplarından sayılan ama kapitalist piyasa koşullarında işgücünün önemli bir bileşeni olan esnafın –her zaman sınıfsal perspektiften olmasa bile– kapitalist toplumsal formasyon içindeki rolüne, sorunlarına ve politik önemine değinmesi açısından değerlidir. Örneğin, 18. ve 19. yüzyıllarda özellikle Avrupa’da sanayileşme sürecinde esnafın yaşadığı dönüşüm üzerine yapılan tarihsel çalışmalar, esnafı hem değişen çalışma ve piyasa ilişkileri bağlamında hem de devletle ve siyasal alanla kurdukları ilişki bağlamında tartışır (Winstanley, 1983; Nord, 1986; Hosgood, 1991; Lawson, 1992; Ericsson, 1996; Goss, 1991). 1980 sonrası özellikle sermayenin tekelleşme sürecinde Fransa veya Birleşik Krallık gibi gelişmiş kapitalist toplumlarda, ulusal ve yerel ekonomik düzenin sürdürülmesi için vazgeçilmez sayılan perakende sektörü esnafı, esas olarak küresel kapitalist koşullarda hayatta kalma stratejileri (Tanya, 2001; Rabo, 2005; Srinivasan, 2010; Leppänen, 2007) ve buna bağlı olarak değişen siyasi ittifakları bağlamında incelenir (Wells ve Watson; 2005; Mazaud, 2013; Moris, 2010).

5 Literatürde esnaf/tüccar üzerine yapılan araştırmalar, özellikle kapitalizmin 1970’li yıllardaki yapısal krizini anlamaya yönelik geleneksel Marksist sınıf kuramının eleştirilmesiyle canlanan “orta sınıf” tartışmalarının bir sonucu olarak artmaya başlamıştır. Çağdaş kapitalist toplumlarda geleneksel addedilen küçük burjuvazi bileşenleri üzerine yapılan ve çağdaş kapitalizm koşullarında esnafın konumunu yalnızca piyasa ve iş koşulları bağlamında değil, aynı za-